

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی **رہبافت**

سال نوزدهم، شماره ۷۱، تابستان ۱۴۰۴

صفحه ۲۴۹ تا ۲۷۷

ایران و چالش های زیست محیطی ناشی از پروژه گاپ: بررسی ضمانت مدنی دولت ترکیه در حقوق بین الملل محیط زیست

دانشجوی دکتری تخصصی، گروه مدیریت محیط زیست، گرایش حقوق، دانشکده کشاورزی آب، غذا و فراسودمنداها، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
استاد، گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
استادیار گروه مدیریت محیط زیست، دانشکده منابع طبیعی و محیط زیست، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران
دانشیار، مرکز تحقیقات سلامت محیط و کار/ دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی شاهرود، شاهرود، ایران
استادیار گروه حقوق بین الملل دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

آلاله ده منش

عسکر جلالیان *

محمد رضا تابش

علی اکبر رودباری

منصور پورنوری

چکیده

پژوهش به تحلیل مسئولیت غیرکیفری دولت ترکیه در قبال آثار زیست محیطی فرامرزی این پروژه بر جمهوری اسلامی ایران می پردازد. مسئله اصلی تحقیق آن است که دولت ترکیه، در چارچوب حقوق بین الملل محیط زیست و بر پایه نظریه ضمانت مدنی، تا چه حد در برابر آسیب های وارده به ایران مسئول تلقی می شود؟ فرضیه پژوهش بر آن است که حتی در نبود تعهدات قراردادی الزام آور میان دو کشور، اصولی نظیر مسئولیت عینی، اصل احتیاط، و قاعده عدم ورود ضرر می توانند مبنای الزام آور مسئولیت ترکیه نسبت به ایران را شکل دهند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و بر پایه اسناد بین المللی، آرای دیوان بین المللی دادگستری و داده های تجربی درباره آثار پروژه گاپ بر محیط زیست ایران استوار است. یافته های پژوهش نشان می دهد که دولت ترکیه از اجرای الزامات ناشی از ضمانت مدنی در قبال ایران خودداری کرده و با ادامه سیاست های سدسازی، عدم شفافیت، و بی توجهی به همکاری پیشگیرانه، اصول بنیادین حقوق بین الملل محیط زیست را نقض نموده است. بر این اساس، جمهوری اسلامی ایران می تواند با استناد به قواعد بین المللی، نسبت به پیگیری حقوقی و مطالبه جبران خسارات زیست محیطی اقدام نماید.

کلیدواژه: ضمانت مدنی، گاپ، ایران، ترکیه، حقوق بین الملل محیط زیست، مسئولیت عینی، اصل احتیاط.

* نویسنده مسئول: a.jalalian@pnu.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸

The Islamic Revolution Approach Quarterly
Vol. 19, No.71, Summer 2025, P 249-277
rahyaftjournal.ir

Iran and the Environmental Challenges of the GAP Project: Examining Turkey's Civil Liability under International Environmental Law

Alaleh Dehmanesh

PhD student, Department of Environmental Management, Law Orientation, Faculty of Agriculture, Water, Food and Biomass, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Askar Jalalian *

Professor, Department of Law, Payame Noor University, Tehran, Iran

**Mohammad Reza
Tabesh**

Assistant Professor, Department of Environmental Management, Faculty of Natural Resources and Environment, Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran

Ali Akbar Roudbari

Assistant Professor, Environmental and Occupational Health Research Center/Faculty of Health, Shahrood University of Medical Sciences, Shahrood, Iran

Mansour Pornoori

Assistant Professor, Department of International Law, Faculty of Law, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran

Abstract

This study, entitled *Iran and the Environmental Challenges of the GAP Project: Examining Turkey's Civil Liability under International Environmental Law*, analyzes the non-criminal liability of the Republic of Turkey for the transboundary environmental impacts of

* Corresponding Author: a.jalalian@pnu.ac.ir

How to Cite: Delavarpour, M. (2025). Iran and the Environmental Challenges of the GAP Project: Examining Turkey's Civil Liability under International Environmental Law, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(71), 249-277.

Date Received: 19 December 2024

Date Accepted: 8 May 2025

the GAP project on the Islamic Republic of Iran. The central research question is to what extent Turkey can be held legally responsible, within the framework of international environmental law and based on the theory of civil liability, for the environmental harms inflicted upon Iran. The hypothesis posits that even in the absence of binding bilateral agreements between the two countries, core principles such as strict liability, the precautionary principle, and the no-harm rule provide a legal basis for holding Turkey accountable. The research follows a descriptive-analytical methodology, drawing on international legal instruments, judgments of the International Court of Justice, and empirical data concerning the environmental consequences of the GAP project for Iran. The findings reveal that Turkey has neglected its obligations arising from civil liability, failing to implement compensatory measures, conduct joint environmental assessments, or engage in preventive cooperation. Consequently, the Islamic Republic of Iran is legally entitled to pursue international legal remedies and seek compensation for the environmental damages incurred.

Keywords: Civil liability, GAP project, Iran, Turkey, international environmental law, strict liability, precautionary principle.

Introduction

The interaction between national development projects and transboundary environmental protection remains one of the most contentious issues in international law. The Southeastern Anatolia Project (GAP), launched by Turkey in the 1970s, exemplifies this challenge. Designed as a massive multi-dam and irrigation initiative on the Tigris and Euphrates Rivers, GAP has altered hydrological flows and ecosystem stability across the Middle East. For Iran—though not a direct riparian state—its ecological consequences have been severe. The desiccation of border wetlands such as Hoor al-Azim, the intensification of dust storms in Khuzestan and Ilam provinces, and the loss of agricultural productivity have undermined environmental security and public health.

This study investigates Turkey's civil (non-criminal) liability for these transboundary damages under international environmental law. It argues that Turkey's unilateral conduct violates the principles of equitable and reasonable utilization, due diligence, and non-harm that govern shared natural resources. The paper situates its argument

within the broader evolution of international law from fault-based state responsibility to **strict liability** mechanisms, emphasizing the preventive and compensatory dimensions of environmental governance.

Materials and Methods

The research adopts a **descriptive–analytical** and **comparative legal** methodology. It relies on doctrinal analysis of international legal instruments, including the **1997 UN Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses**, the **ILC Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm (2001)**, and case law from the **International Court of Justice (ICJ)**—notably *Gabčíkovo–Nagymaros* (1997), *Pulp Mills on the River Uruguay* (2010), and *Costa Rica v. Nicaragua* (2018). Domestic and regional studies were reviewed to assess ecological, social, and economic impacts of GAP on downstream environments. Iranian academic and governmental reports—particularly those from the Department of Environment—provided empirical evidence of the project’s transboundary effects. The analysis triangulates these findings with secondary literature from international scholars (Birnie, Boyle, Sands, Redgwell, Crawford, Simma) to evaluate the normative evolution of civil liability in environmental law. Through this approach, the research distinguishes **civil liability** from **state responsibility**: the former centers on compensation for damages irrespective of fault, while the latter depends on proving breach of an international obligation. The GAP case thus becomes a legal laboratory for testing the boundaries between these two regimes.

Discussion

The study finds that Turkey’s conduct satisfies the elements necessary to invoke **strict civil liability** under international environmental law. The first element—**occurrence of environmental harm**—is established through measurable loss of water flow, wetland shrinkage, and increased air pollution in western Iran. The second element—**causal connection**—is supported by hydrological data showing a 40–80% reduction in the downstream flow of the Tigris and Euphrates following dam construction. The third element—**failure to take preventive measures**—is demonstrated by Turkey’s refusal to conduct joint Environmental Impact Assessments (EIAs) or to engage in cooperative consultation with affected states. Unlike classical

responsibility, civil liability does not require proof of wrongful intent or negligence. It suffices that the activity—here, large-scale dam construction and diversion of international rivers—was inherently hazardous and that its consequences transcended national borders. This aligns with the principle of *objective responsibility* reflected in the CLC 1992 (Civil Liability for Oil Pollution), the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, and the EU Environmental Liability Directive (2004/35/EC). Moreover, Turkey's actions contravene the **precautionary principle**, which obliges states to take preventive action even in the absence of full scientific certainty. The failure to assess potential harms before constructing massive hydraulic infrastructures exemplifies disregard for Principle 15 of the **Rio Declaration (1992)**. The **no-harm rule**, recognized as customary international law, reinforces this obligation; as the ICJ held in *Pulp Mills* and *Gabčíkovo–Nagyymaros*, states must ensure that activities within their jurisdiction do not cause significant environmental harm to other states. By continuing the GAP project without prior notification or cooperative management, Turkey has breached both procedural and substantive environmental duties. This neglect not only undermines regional ecological stability but also threatens human security—manifested in public health crises, displacement, and agricultural decline across Iran's western provinces. In light of the **civil liability doctrine**, Turkey bears an obligation to **compensate** for the transboundary damages resulting from GAP. Compensation mechanisms may include direct financial payments, ecological restoration projects, or the establishment of a bilateral environmental compensation fund. Such measures correspond with Article 36 of the **ILC Draft Articles on State Responsibility (2001)**, which mandates full reparation—material or in-kind—for injury caused by internationally wrongful acts or harmful consequences of hazardous activities.

Conclusion

This study concludes that Turkey's implementation of the Southeastern Anatolia Project (GAP) has generated transboundary environmental harm to Iran that meets the criteria for **civil liability** under international environmental law. The principle of **strict (objective) responsibility**, reinforced by the **precautionary principle** and the **no-harm rule**, establishes a compelling legal basis for holding Turkey accountable even in the absence of explicit bilateral treaties.

Iran, therefore, possesses both legal and diplomatic instruments to pursue redress. Possible strategies include:

1. Invoking the customary principles codified in the 1997 Watercourses Convention and the ILC Draft Articles;
2. Presenting scientific documentation of harm to international organizations such as UNEP, ESCWA, and the International Court of Justice;
3. Initiating regional cooperation with Iraq and Syria to establish a joint transboundary water management regime;
4. Proposing a bilateral compensation and restoration fund modeled on international precedents like the International Oil Pollution Compensation Funds (IOPCF).

Ultimately, the case underscores a critical evolution in international environmental governance: from reactive state responsibility to proactive civil liability emphasizing prevention, restoration, and cooperation. For Iran, pursuing Turkey's liability under this framework not only advances environmental justice but also strengthens its normative position within the international legal system dedicated to protecting shared ecological resources.

مقدمه

در دهه‌های اخیر، توسعه پروژه‌های کلان توسط دولت‌ها، به‌ویژه در زمینه بهره‌برداری از منابع طبیعی مشترک، موجب افزایش نگرانی‌های زیست‌محیطی و شکل‌گیری منازعات فرامرزی شده است. در این میان، پروژه توسعه جنوب شرقی آناتولی (گاپ) در ترکیه، به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین طرح‌های مهار و انتقال منابع آب و خاک در منطقه خاورمیانه، با احداث مجموعه‌ای از سدها و شبکه‌های آبیاری بر بستر رودخانه‌های بین‌المللی دجله و فرات، پیامدهای زیست‌محیطی گسترده‌ای را برای کشورهای پایین‌دست، از جمله ایران، به‌همراه داشته است. کاهش شدید جریان آب ورودی به خاک ایران، خشکی تالاب‌های مرزی مانند هورالعظیم، تشدید پدیده گردوغبار، نابودی پوشش گیاهی در نواحی غربی کشور، و تهدید سلامت عمومی در مناطق مرزی، از جمله پیامدهای مستقیم این پروژه بر اکوسیستم ایران به‌شمار می‌روند. با توجه به نبود رژیم حقوقی الزام‌آور میان ایران و ترکیه در زمینه استفاده از منابع مشترک آبی، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که دولت ترکیه، از منظر حقوق بین‌الملل، چه مسئولیتی در قبال آثار زیست‌محیطی فرامرزی این پروژه بر عهده دارد؟ پژوهش حاضر در پاسخ به این پرسش، با تکیه بر چارچوب مفهومی ضمانت مدنی، به بررسی مبانی و بسترهای حقوقی مسئولیت دولت‌ها در قبال خسارات زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های پرریسک فرامرزی می‌پردازد. برخلاف رژیم سنتی مسئولیت بین‌المللی که مستلزم اثبات تقصیر یا نقض تعهدات بین‌المللی است، نظریه ضمانت مدنی صرف وقوع خسارت، وجود رابطه علیت و عدم اتخاذ تدابیر پیشگیرانه را برای تحقق مسئولیت کافی می‌داند. در مورد پروژه گاپ، دولت ترکیه نه تنها از انجام ارزیابی زیست‌محیطی مشترک با ایران خودداری کرده، بلکه هیچ‌گونه سازوکار جبرانی، اطلاع‌رسانی، گفت‌وگو یا همکاری منطقه‌ای مؤثری را نیز نپذیرفته است. این رویکرد، زمینه‌ساز نادیده‌انگاری عدالت زیست‌محیطی در روابط دوجانبه و منطقه‌ای شده و ضرورت بهره‌گیری جمهوری اسلامی ایران از ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای دفاع از منافع محیط‌زیستی خود را برجسته ساخته است. از همین رو، پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه و کارکرد نظریه ضمانت مدنی در حل و فصل منازعات زیست‌محیطی، به بررسی امکان مطالبه جبران خسارت توسط ایران، بر مبنای اصول عرفی، معاهده‌ای و رویه‌ای در نظام حقوق بین‌الملل محیط زیست می‌پردازد.

۲- پیشینه تحقیق

کازمی (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی پروژه‌های گاپ و داپ ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل و نقش رسانه‌ها پرداخته و با بهره‌گیری از چارچوب نظری «حقوق بین‌الملل محیط‌زیست» و «حقوق بشر زیست‌محیطی»، به‌ویژه اصل منع استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست،

به تحلیل ابعاد نقض حقوق بین الملل در این پروژه‌ها می‌پردازد. یافته‌های او نشان می‌دهد که اجرای گاپ و داپ با قواعد عرفی بین المللی، از جمله کنوانسیون‌های رامسر، اسپو، آرهوس و اعلامیه استکهلم، مغایرت دارد و حقوق بشر زیست محیطی و فرهنگی، به ویژه حق دسترسی به آب و هوای سالم، را نقض می‌کند. وی تأکید دارد که رسانه‌های فرامرزی می‌توانند با تبیین ابعاد حقوقی و انسانی این تخلفات، نقش مؤثری در توقف این پروژه‌ها ایفا کنند.

صادقیان و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی دیپلماسی آب ایران در حوزه آبریز دجله و فرات و منطقه میان رودان پرداختند. این مطالعه با تمرکز بر پیامدهای امنیتی، اقتصادی و زیست محیطی سدسازی‌های ترکیه، به این نتیجه رسید که مهار منابع آبی دجله و فرات توسط سه کشور ترکیه، عراق و سوریه، باعث تخریب اکوسیستم خلیج فارس، خشک شدن تالاب‌های تاریخی بین‌النهرین، افزایش ریزگردها، مهاجرت جمعیت‌های محلی و بروز بحران‌های زیست محیطی برای ایران خواهد شد. اگرچه ایران سهم مستقیمی در منابع آبی این حوزه ندارد، اما به دلیل مجاورت جغرافیایی، آسیب‌پذیری بالایی در برابر اثرات پروژه گاپ دارد. از جمله این آثار می‌توان به نفوذ ریزگردها به عمق کشور و تشدید مشکلات اقلیمی در جنوب غربی ایران اشاره کرد. نویسندگان همچنین به نقش تاریخی آب به عنوان منبع همکاری و منازعه اشاره کرده و دیپلماسی منطقه‌ای فعال و کل‌نگر را برای مقابله با بحران پیشنهاد می‌کنند.

وئیت (۲۰۰۸) در «مسئولیت دولت‌ها در قبال خسارات ناشی از تغییرات اقلیمی» می‌نویسد در گزارش چهارم هیئت بین‌الدول تغییرات اقلیمی^۱ در سال ۲۰۰۷، پیامدهای متعددی برای تداوم انتشار گازهای گلخانه‌ای در جو پیش‌بینی شده است؛ از جمله از دست رفتن زمین و دارایی، آسیب‌های بهداشتی و زیست محیطی، تهدیدهای امنیت انسانی و تلفات احتمالی جانی. این مقاله در پی پاسخ به این پرسش است که آیا و چگونه حقوق بین الملل می‌تواند با چالش‌های جهانی پیچیده‌ای مانند تغییر اقلیم مقابله کند. تمرکز ویژه‌ای بر مسئولیت بین المللی دولت‌ها و ظرفیت آن برای پاسخ به خسارات ناشی از تغییرات اقلیمی وجود دارد. موضوعاتی نظیر الزام به پیشگیری از ضرر، رعایت دقت لازم، رابطه علیت و پیامدهای حقوقی، مورد بررسی قرار می‌گیرند. عدالت، انصاف و امنیت انسانی ایجاب می‌کنند که حقوق بین الملل خود را با این چالش‌ها تطبیق دهد.

آتالان (۲۰۰۱) در «پیامدهای تخریب محیط زیست بر امنیت: مطالعه موردی حوزه دریاچه آرال و پروژه آناتولی جنوب شرقی (گاپ)» می‌نویسد با توجه به تحولات بنیادین در عرصه

^۱ - IPCC

بین‌المللی، به‌ویژه پایان جنگ سرد، برداشت‌های سنتی از مفهوم امنیت در روابط بین‌الملل دیگر پاسخ‌گوی ناامنی‌های نوظهور نیستند. تنوع مسائل و بازیگران موجب ضرورت بازتعریف تهدید شده است، به‌گونه‌ای که تهدید دیگر صرفاً در قالب تهدیدات نظامی متعارف از سوی بازیگران دولتی خارجی علیه دولت معنا نمی‌شود. این تغییرات مستلزم گسترش دستورکار امنیتی برای پوشش دادن سایر عوامل ناامنی‌زا، به‌ویژه تهدیدات زیست‌محیطی است. همچنین این تحولات، تعمیق مفهوم امنیت را ایجاب می‌کند؛ به‌گونه‌ای که امنیت دیگر محدود به دولت نیست، بلکه شامل بازیگران غیردولتی، به‌ویژه امنیت فردی نیز می‌شود. این مطالعه، مفاهیم فوق و دستورکار جدید امنیت را از طریق بررسی دو مطالعه موردی روشن می‌سازد: حوزه دریاچه آرال و پروژه آناتولی جنوب شرقی ترکیه (گاپ). این دو نمونه، چگونگی پیوند میان تخریب محیط‌زیست و ایجاد ناامنی‌های اقتصادی، اجتماعی و انسانی را نشان می‌دهند و لزوم توجه به رویکردهای چندسطحی در تحلیل امنیتی را تأیید می‌کنند.

اونور (۱۹۹۷) در «پروژه توسعه یکپارچه آناتولی جنوب شرقی (گاپ) در ترکیه: مروری بر مسائل پایداری» معتقد است پروژه توسعه یکپارچه آناتولی جنوب شرقی یکی از بزرگ‌ترین طرح‌های توسعه منطقه‌ای در ترکیه است که با هدف ارتقاء سطح زندگی حدود شش میلیون نفر در منطقه‌ای به وسعت ۷۵ هزار کیلومتر مربع اجرا شده است. این پروژه از دهه ۱۹۷۰ به‌عنوان طرح توسعه منابع آب و زمین آغاز شد و در دهه ۱۹۸۰ به برنامه‌ای چندبخشی با رویکرد توسعه اجتماعی-اقتصادی تبدیل گردید. GAP شامل ساخت ۲۲ سد، ۱۹ نیروگاه برق‌آبی و آبیاری ۱,۷ میلیون هکتار زمین است. حوزه‌هایی مانند کشاورزی، زیرساخت شهری، بهداشت، آموزش و جنگل‌داری را پوشش می‌دهد. این طرح تلاش می‌کند توسعه پایدار را از طریق مدیریت یکپارچه منابع و کاهش پیامدهای زیست‌محیطی دنبال کند.

نوآوری تحقیق

نوآوری اصلی این تحقیق، پرداختن به مسئولیت‌های دولتی در قبال آثار زیست‌محیطی فرامرزی پروژه گاپ بر ایران است؛ موضوعی که تاکنون در هیچ‌یک از پژوهش‌های داخلی و خارجی به‌صورت مستقیم و ساختارمند مورد بررسی قرار نگرفته است. در حالی که اغلب مطالعات پیشین پیرامون گاپ بر ابعاد ژئوپلیتیکی، آبی یا زیست‌محیطی متمرکز بوده‌اند، این تحقیق برای نخستین بار با تکیه بر چارچوب نظری ضمانت‌مدنی و نه صرفاً مسئولیت بین‌المللی، نشان می‌دهد که صرف وقوع خسارت زیست‌محیطی، فارغ از اثبات تقصیر یا نقض تعهد، می‌تواند مبنای الزام دولت ترکیه به جبران خسارت باشد. این رویکرد با استناد به اصولی چون «مسئولیت عینی»، «اصل احتیاط» و «الزامات جبران» گامی نو در تحلیل حقوقی پروژه گاپ محسوب می‌شود و افق جدیدی برای استیفای حقوق ایران در مجامع بین‌المللی می‌گشاید.

۳- مسئولیت ضمانت مدنی دولت

در نظم حقوقی بین المللی، یکی از بنیادی ترین سازوکارها برای تضمین احترام به قواعد و تعهدات میان دولتها، نهاد مسئولیت بین المللی است. این نهاد نه تنها پاسخی به نقض تعهدات بین المللی محسوب می شود، بلکه ابزاری برای بازگرداندن نظم مختل شده، تأمین عدالت و جلوگیری از تکرار اقدامات متخلفانه نیز به شمار می آید. مسئولیت بین المللی دولتها از منظر حقوق عمومی جهانی، معطوف به حفظ روابط پایدار، جلوگیری از سوءاستفاده از قدرت حاکمیتی، و حمایت از ارزشهایی است که از مرزهای صرفاً قراردادی فراتر می روند. در ابتدا لازم است تمایز میان دو مفهوم مهم مسئولیت و ضمانت مدنی مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۱ تمایز و تعامل میان ضمانت مدنی^۱ و مسئولیت بین المللی^۲

در حقوق بین الملل، گرچه واژگان «ضمانت مدنی» و «مسئولیت بین المللی» گاه مترادف به کار می روند، اما از حیث مبنا، هدف و سازوکار تفاوت های مهمی دارند. مسئولیت بین المللی بر نقض تعهدات بین المللی متکی است و تحقق آن مستلزم اثبات قصور یا نقض قواعد الزام آور توسط دولت هاست (Orlando, 2009:247). در مقابل، ضمانت مدنی بر الگوی مسئولیت بدون تقصیر استوار است و صرف وقوع یک حادثه زیست محیطی یا تحقق ریسک می تواند مبنای جبران خسارت باشد (Jenks, 1966 Goldie, 1965). در عمل، مرز میان این دو مفهوم به ویژه در دعاوی زیست محیطی دچار همپوشانی شده است. برای نمونه، دیوان بین المللی دادگستری در پرونده فعالیت های نیکاراگوئه، در عین پذیرش مسئولیت بین المللی دولت، در ارزیابی غرامت از معیارهای ضمانت مدنی بهره گرفت (ICJ Reports, 2018, paras. 74-95). همچنین کنوانسیون هایی مانند CLC 1992 سازوکار ترکیبی را پیش بینی کرده اند، به طوری که هم اپراتور اقتصادی و هم دولت در معرض مسئولیت قرار می گیرند. نویسندگانی چون کرافورد، سیما و دوپی تأکید دارند که مسئولیت و ضمانت دو رکن مکمل نظم حقوق بین الملل اند: مسئولیت، تضمین احترام به قواعد الزام آور است؛ در حالی که ضمانت مدنی، پاسخگوی نیاز به جبران خسارت در موارد دشوارتر اثبات تخلف می شود (Crawford, 2010; Simma, 2011). در مجموع، تعامل این دو مفهوم در اسناد و رویه های بین المللی، بیانگر گرایش به سمت نظامی منعطف تر، مشارکتی تر و عدالت محورتر برای حفاظت از محیط زیست و تأمین عدالت فراملی است. بررسی عناصر مسئولیت بین المللی، مانند نقض تعهدات، انتساب، توقف، جبران و وظیفه مراقبت، نشان

^۱ - Liability

^۲ - Responsibility

می‌دهد که نظام حقوقی بین‌الملل به سوی شفافیت بیشتر در پاسخ به بحران‌های جهانی گام برمی‌دارد.

۲-۳ مسئولیت ضمانی دولت

در نظام حقوق بین‌الملل، مسئولیت مدنی دولت‌ها به عنوان یکی از ابزارهای مهم در پاسخگویی نسبت به خسارات زیست‌محیطی، جایگاهی ویژه یافته است. برخلاف مسئولیت کیفری که عمدتاً متوجه افراد است، مسئولیت مدنی متضمن پاسخگویی دولت‌ها در برابر آسیب به سایر دولت‌ها، اشخاص یا منابع طبیعی می‌باشد. رودال تأکید دارد که مسئولیت مدنی در حوزه محیط‌زیست، ترکیبی از قواعد سنتی و نهادهای نوینی همچون بیمه، صندوق‌های جبرانی و نهادهای فنی را شامل می‌شود (Rudall, 2024: 121). یکی از چالش‌های اساسی در این حوزه، تمایز مفهومی بین «مسئولیت بین‌المللی» و «ضمانت مدنی» است؛ در حالی که اولی مبتنی بر نقض تعهدات است، دومی صرف وقوع خسارت را مبنا قرار می‌دهد (Crawford, 2010; Simma, 2011). مسئولیت مدنی نه تنها به مثابه سازوکار پاسخگویی بلکه ابزاری برای پیشگیری نیز به‌شمار می‌رود. با افزایش فعالیت‌های صنعتی فرامرزی و نبود نظام جهانی هماهنگ، مسئولیت مدنی می‌تواند خلاهای موجود در نظام مسئولیت بین‌المللی را پر کند.

۱-۲-۳ تحول و ویژگی‌های کلیدی ضمانت مدنی

ضمانت مدنی به عنوان مفهومی نسبتاً نو در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، بر مبنای «مسئولیت عینی» و فارغ از تقصیر شکل گرفته است. در این ساختار، صرف وقوع حادثه کافی است تا تعهد به جبران فعال شود. حوادثی نظیر چرنوبیل، تری مایل آیلند یا نفت کش توری کانیون، جامعه بین‌المللی را به سمت پذیرش چنین نظامی سوق دادند. ضمانت مدنی بر جبران خسارت تمرکز دارد، نه بر مجازات، و با ابزارهایی چون بیمه اجباری، صندوق‌های جبرانی و تعیین سقف مسئولیت تقویت می‌شود. اصولی چون «احتیاط» نیز این ساختار را پشتیبانی می‌کنند. در سطح منطقه‌ای، دستورالعمل اتحادیه اروپا (EC۳۵/۲۰۰۴) بر اصل «آلوده‌کننده می‌پردازد» استوار است و اپراتورها را ملزم به اقدام فوری برای جبران خسارت می‌سازد. در مجموع، ضمانت مدنی پاسخی سریع، پیشگیرانه و جبران‌محور در قبال خسارات زیست‌محیطی است (Basse, 2001).

۲-۲-۳ ظهور رژیم‌های ضمانت مدنی در سطح بین‌المللی

نظام بین‌الملل برای پاسخ به نیازهای جدید زیست‌محیطی، به تدریج رژیم‌های ویژه ضمانت مدنی را توسعه داده است. این رژیم‌ها، بر مبنای مسئولیت بدون تقصیر، صرف وقوع خسارت را کافی می‌دانند.

۱-۲-۲-۳ رژیم فعالیت‌های هسته‌ای

دو رژیم عمده در این حوزه وجود دارد: رژیم کشورهای OECD (کنوانسیون پاریس و مکمل بروکسل) و رژیم آژانس انرژی اتمی (کنوانسیون وین، پروتکل ۱۹۹۷ و CSC) در رژیم پاریس، اپراتور تنها مسئول حوادث تلقی شده و مسئولیت او مطلق و محدود به زمان و مبلغ مشخص است. دادگاه های ملی صلاحیت انحصاری دارند. در رژیم وین نیز مسئولیت اپراتور مطلق است ولی سقف غرامت بسته به قوانین داخلی متفاوت است CSC. با ایجاد صندوق جبرانی بین المللی و گسترش دامنه خسارات، کارکرد مکملی دارد. این رژیم ها خسارات زیست محیطی، اقدامات پیشگیرانه و زیان های اقتصادی را در بر می گیرند.

۳-۲-۲-۳ رژیم آلودگی نفتی

کنوانسیون مسئولیت مدنی در قبال خسارات ناشی از آلودگی نفتی^۱ (۱۹۶۹)، اصلاح ۱۹۹۲ و (۲۰۰۰) مسئولیت مدنی را به طور انحصاری برعهده مالک کشتی قرار داده و الزام به بیمه و تعیین سقف مسئولیت دارد. برای تکمیل پرداخت، صندوق های بین المللی جبران خسارت (۱۹۷۱، ۱۹۹۲، ۲۰۰۳) ایجاد شدند که نقش حیاتی در حوادثی چون اریکا^۲ و پرستیژ^۳ ایفا کردند. این رژیم به دلیل کارآمدی در اجرا، الگویی برای سایر حوزه ها شده است (Göran Skogh, 2003: 287).

۳-۲-۲-۳ رژیم جابه جایی پسماندهای خطرناک

رژیم مسئولیت بین المللی خاص دیگری که به طور بخشی تنظیم شده، مربوط به انتقال های فرامرزی پسماندهای خطرناک است. در این زمینه، پروتکل ۱۹۹۹ درباره مسئولیت و جبران خسارت ناشی از انتقال های فرامرزی پسماندهای خطرناک و دفع آنها، که به کنوانسیون بازل ۱۹۸۹ درباره کنترل انتقال های فرامرزی پسماندهای خطرناک و دفع آنها پیوست شده است، به نوع خسارات زیست محیطی اشاره کرده و برای مسئولیت مالی در صورت بروز حادثه مقرراتی وضع کرده است. با این حال، باید توجه داشت که این پروتکل تنها زمانی لازم الاجرا خواهد شد که ۲۰ کشور آن را تصویب کرده باشند؛ امری که تا زمان نگارش این متن در سال ۲۰۲۴ هنوز محقق نشده است (UNEP, 1999).

^۱ - Civil Liability Convention

^۲ - حادثه اریکا (Erika) مربوط به غرق شدن یک نفت کش فرانسوی در دسامبر ۱۹۹۹ در نزدیکی سواحل غربی فرانسه است. این حادثه باعث نشت گسترده نفت خام در اقیانوس اطلس شد که یکی از شدیدترین آلودگی های نفتی در اروپا به شمار می آید و به خسارات گسترده زیست محیطی منجر شد.

^۳ - در نوامبر ۲۰۰۲، نفت کش پرستیژ (Prestige) در سواحل شمال غربی اسپانیا دچار شکست بدنه شد و هزاران تن نفت به دریا نشت کرد. این فاجعه موجب آلودگی شدید زیست محیطی در منطقه گالیسیا شد و دولت اسپانیا و اتحادیه اروپا را وادار به بازنگری در سیاست های ایمنی دریایی کرد.

این پروتکل تمام مراحل انتقال فرامرزی پسماندها، از بارگیری تا وسایل حمل و نقل، صادرات/واردات و دفع نهایی را در بر می‌گیرد. رژیم مزبور خسارات ناشی از چنین جابه‌جایی‌هایی را تحت پوشش قرار می‌دهد. طبق این پروتکل، خسارت شامل موارد زیر است: از دست دادن جان یا آسیب جسمی، خسارت یا از دست دادن اموال، هرگونه زیان درآمدی که در نتیجه آسیب زیست‌محیطی رخ دهد، هزینه‌های مربوط به اقدامات ترمیمی، و همچنین هزینه‌های اقدامات پیشگیرانه برای جلوگیری از آسیب به محیط زیست.

۳-۲-۴-۲-۴ مسئولیت در منطقه

در مناطق خارج از صلاحیت ملی، مانند کف اقیانوس‌ها، کنوانسیون سازمان ملل متحد درباره حقوق دریاهای مسئولیت دولت‌ها را برای جلوگیری از آسیب‌های زیست‌محیطی مشخص کرده، اما سازوکارهای جبرانی شفاف ندارد. مفهوم «منطقه» در حقوق بین‌الملل دریاهای به بخش‌هایی از بستر دریاهای اقیانوس‌ها اطلاق می‌شود که خارج از صلاحیت سرزمینی کشورها قرار دارد و مطابق با ماده ۱۳۶ کنوانسیون حقوق دریاهای میراث مشترک بشریت تلقی می‌شود. در همین راستا، رژیم خاصی برای فعالیتهای انجام‌شده در این مناطق طراحی شده است که مسئولیت کشورها و نهادهای فعال در استخراج منابع معدنی، علمی و صنعتی را تحت نظم خاصی قرار می‌دهد. در مرحله نخست، کنوانسیون ۱۹۸۲ UNCLOS با تأکید بر حفظ محیط زیست دریایی، چارچوب کلی مسئولیت را تعیین کرده است. مواد ۱۹۲ تا ۱۹۶ این کنوانسیون کشورها را ملزم به اتخاذ اقدامات پیشگیرانه، همکاری علمی و فناوری، و رعایت اصول احتیاط‌آمیز در مواجهه با خطرات زیست‌محیطی در دریاهای آزاد کرده است (Birnie et al, 2009:508).

با این حال، تنظیم فعالیتهای عملی در منطقه، بویژه در زمینه استخراج منابع معدنی کف اقیانوس، تحت نظارت «سازمان بین‌المللی بستر دریا» انجام می‌شود. این سازمان وظیفه دارد مقررات فنی، مالی و زیست‌محیطی را برای عملیات معدنی تدوین کند و مجوزهای بهره‌برداری را صادر نماید. در این میان، کشورهایی که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از فعالیتهای شرکتهای دارای تابعیتشان منتفع می‌شوند، ملزم به نظارت، گزارش‌دهی و تضمین رعایت استانداردهای بین‌المللی هستند. با وجود این ترتیبات، هنوز ساختار دقیق و الزام‌آور برای جبران خسارات زیست‌محیطی ناشی از این فعالیتهای بویژه در صورت ورود آسیب به منابع ژنتیکی یا اکوسیستم‌های اعماق دریا، وجود ندارد (Redgwell, 2019:446-454).

^۱- UNCLOS

^۲- UNCLOS

۳-۲-۵ تحولات هنجاری در حوزه ضمانت مدنی برای خسارات

زیست محیطی

تحولات هنجاری اخیر نشان می دهد که ضمانت مدنی در حال تبدیل شدن به بخش جدایی ناپذیر از حقوق بین الملل محیط زیست است. گسترش اصل «مسئولیت بدون تقصیر»، تقویت اصل احتیاط، شناسایی محیط زیست به عنوان نفع مشترک بشری، و ارتقاء مفهوم خسارات غیر مالی، از مهم ترین تحولات محسوب می شوند. نهادهایی چون ILC و دادگاه های بین المللی، با تکیه بر رویه ها و نظریه پردازی ها، مسیر را برای عرفی سازی این اصول فراهم کرده اند. همچنین، مفهوم *erga omnes* در این حوزه نیز تقویت شده و مسئولیت زیست محیطی را به یک تعهد عام تبدیل کرده است.

۳-۲-۶ ضمانت مدنی در رویه های منطقه ای: نگاهی به دستورالعمل

اروپایی مسئولیت زیست محیطی

اتحادیه اروپا در دستورالعمل EC۳۵/۲۰۰۴، چارچوبی جامع برای مسئولیت زیست محیطی ایجاد کرده که بر اصل «آلوده کننده می پردازد» و مسئولیت بدون تقصیر استوار است. این دستورالعمل فعالیت های خطرناک را ملزم به جبران خسارت، بازگردانی وضعیت سابق، و اتخاذ اقدامات معادل می سازد. تعریف دقیق از خسارت زیست محیطی، مکانیسم های نظارت، الزام به بیمه، و مشارکت عمومی از ویژگی های مهم این سند هستند. اگرچه چالش هایی چون تفاوت در ظرفیت نهادی و تفاسیر وجود دارد، اما این مدل الگویی برای سازوکارهای منطقه ای محسوب می شود. در مجموع، ساختار ضمانت مدنی در حقوق بین الملل محیط زیست با گسترش ابزارهای فنی، نهادهای تخصصی و اصول جدید، در حال تقویت است. این روند ضمن تکمیل سازوکارهای سنتی مسئولیت بین المللی، راه را برای تحقق عدالت زیست محیطی هموارتر کرده است.

۴- پروژه گاپ و آثار آن بر کشورهای پائین دست

پروژه گاپ یا «پروژه آناتولی جنوب شرقی»، یکی از گسترده ترین برنامه های عمرانی و توسعه ای ترکیه است که از دهه ۱۹۷۰ با هدف توسعه اقتصادی، اجتماعی و زیربنایی مناطق جنوب شرقی این کشور طراحی شده و تاکنون بخش عمده آن اجرایی گردیده است. این پروژه شامل ساخت بیش از ۲۲ سد، ۱۹ نیروگاه برق آبی، شبکه های عظیم آبیاری و زیرساخت های کشاورزی در حوضه رودخانه های فرات و دجله است (ذکی و اسدالهی، ۱۴۰۱). هدف اولیه این پروژه، ارتقاء شاخص های رفاه در مناطق کم برخوردار، افزایش ظرفیت تولید انرژی و توسعه کشاورزی مکانیزه اعلام شده است (اکبری و مشهدی، ۱۴۰۰). اما آنچه پروژه گاپ را از سطح یک طرح ملی توسعه ای فراتر می برد، آثار زیست محیطی و ژئوپلیتیکی فرامرزی آن است. رودخانه های دجله و فرات از مهم ترین رودهای بین المللی خاورمیانه هستند

که علاوه بر ترکیه، کشورهای سوریه، عراق و تا حدودی ایران را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهند. با اجرای پروژه گاپ، جریان طبیعی این رودها به شدت کاهش یافته است؛ به گونه‌ای که میزان ورودی آب به کشورهای پایین دست بین ۴۰ تا ۸۰ درصد افت نشان داده است (فرهادی، ۱۴۰۱: ۱۰۷). در نتیجه این کاهش، تالاب‌های مرزی مانند هورالعظیم و بخش‌هایی از شادگان در ایران دچار خشکی یا پسروری شدید شده‌اند؛ امری که به تخریب زیستگاه‌های آبی، مهاجرت پرندگان، و بروز پدیده گردوغبار در استان‌های خوزستان، ایلام و کرمانشاه منجر شده است (حیدرزاده و حاجی‌مینه، ۱۴۰۳: ص. ۱۰۲). بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که خشک شدن تالاب‌ها، به‌ویژه در دهه ۱۳۹۰، همبستگی مستقیمی با کاهش جریان آب از خاک ترکیه دارد (ذکی و اسدالهی، ۱۴۰۱: ۱۱۱). افزون بر آن، احداث پی‌درپی سدهای بزرگ از جمله سد آتاتورک، که خود یکی از بزرگ‌ترین سدهای خاورمیانه است، موجب تغییرات اکولوژیکی در مقیاس منطقه‌ای شده است؛ از جمله تغییر الگوی بارندگی، افزایش بیابان‌زایی، کاهش سطح پوشش گیاهی، و تهدید امنیت آبی و غذایی ساکنان مناطق پایین دست (اکبری و مشهدی، ۱۴۰۰: ۱۵۵). این پیامدها تنها به حوزه اکولوژی محدود نمی‌شود، بلکه اثرات انسانی آن نیز قابل توجه است: افزایش نرخ مهاجرت روستایی، کاهش اشتغال کشاورزی، افت درآمد خانوارهای مرزی و افزایش بیماری‌های تنفسی در ایران، بخشی از تبعات انسانی این پروژه هستند (زمانی و برلیان، ۱۳۹۹: ۸۸).

نکته مهم این است که ترکیه در مراحل برنامه‌ریزی و اجرای پروژه گاپ، هیچ‌گونه ارزیابی اثرات زیست‌محیطی مشترک با کشورهای همسایه از جمله ایران انجام نداده است؛ در حالی که بر اساس اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست، به‌ویژه ماده ۱۲ پیش‌نویس «مواد مربوط به پیشگیری از آسیب فرامرزی» و نیز اصول مندرج در کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده‌های غیرکشتیرانی از رودخانه‌های بین‌المللی، دولت‌ها موظف‌اند پیش از اجرای پروژه‌هایی با آثار فرامرزی، به ارزیابی مشترک و اطلاع‌رسانی قبلی اقدام کنند (حسینی، ۱۴۰۲: ۹۴).

از نظر حقوقی، رفتار ترکیه مصداق نقض اصل عدم ورود ضرر و اصل استفاده منصفانه و معقول از منابع مشترک آبی است. این اصول به‌عنوان بخشی از حقوق بین‌الملل عرفی شناخته شده‌اند و در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری نیز مورد استناد قرار گرفته‌اند (رضایی و جلالیان، ۱۳۹۷). بنابراین می‌توان گفت که پروژه گاپ، با وجود اهداف توسعه‌ای آن در داخل ترکیه، در سطح منطقه‌ای به‌ویژه برای ایران، تهدیدی ساختاری برای امنیت زیست‌محیطی، سلامت عمومی، و ثبات اقتصادی محسوب می‌شود. این وضعیت، نه تنها ضرورت تدوین رژیم حقوقی الزام‌آور در زمینه مدیریت منابع آب فرامرزی را دوچندان می‌سازد، بلکه مستندات محکمی برای استناد به مسئولیت دولت ترکیه در چارچوب ضمانت مدنی بین‌المللی در اختیار جمهوری اسلامی ایران قرار می‌دهد.

۵- مسئولیت مدنی دولت ترکیه در قبال ایران در چارچوب ضمانت مدنی

در نظام حقوق بین الملل محیط زیست، ضمانت مدنی یکی از مهم ترین ابزارهای حقوقی در پاسخ به آسیب های زیست محیطی فرامرزی به شمار می آید. این نهاد، برخلاف مسئولیت بین المللی کلاسیک که مبتنی بر اثبات نقض تعهدات بین المللی یا عنصر تقصیر است، بر اصل وقوع خسارت ناشی از فعالیت های بالقوه خطرناک استوار است و دولت یا عامل مؤثر را حتی در غیاب تقصیر یا نقض صریح تعهد، ملزم به جبران می داند (Sands et al., 2018: 206). در همین راستا، کمیسیون حقوق بین الملل سازمان ملل در پیش نویس «مواد مربوط به پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت های خطرناک» (ILC, 2001) تصریح می کند که صرف وقوع خسارت کافی است تا الزام به جبران، فعال شود؛ بی آنکه اثبات نیت یا تخلف الزامی باشد.

۵-۱ ضمانت مدنی و اصل مسئولیت عینی در پروژه گاپ نسبت به ایران

در نظام ضمانت مدنی، به ویژه در حوزه حقوق بین الملل محیط زیست، اصل «مسئولیت عینی»^۱ یکی از ارکان بنیادین در پاسخگویی نسبت به آسیب های ناشی از فعالیت های خطرناک محسوب می شود. این اصل برخلاف مفهوم سنتی مسئولیت مبتنی بر تقصیر، صرفاً بر وقوع خسارت تمرکز دارد و بار اثبات عنصر ذهنی مانند نیت یا قصور را از دوش زیان دیده برمی دارد (Birnie et al, 2009:456-457). در اسناد بین المللی متعدد نیز، از جمله در پیش نویس مواد مربوط به پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت های خطرناک (ILC, 2001)، این اصل به عنوان سازوکار مؤثر برای تحقق عدالت زیست محیطی پذیرفته شده است. همچنین در پروتکل های خاصی مانند کنوانسیون جبران خسارت ناشی از فعالیت های هسته ای یا کنوانسیون حمل و نقل دریایی نفت، دولت ها و اپراتورها ملزم به جبران خسارت بدون نیاز به اثبات تقصیر شده اند (Faure & Nollkaemper, 2007). در پروژه گاپ، دولت ترکیه با احداث بیش از ۲۰ سد و توسعه شبکه های گسترده انتقال آب در حوضه دجله و فرات، به صورت مستقیم در جریان طبیعی آب دو رودخانه بین المللی مداخله کرده است. این پروژه که بر مبنای استفاده گسترده و یک جانبه از منابع مشترک طراحی شده، منجر به کاهش چشمگیر دبی آب ورودی به کشورهای پایین دست به ویژه عراق و ایران شده است. ایران اگرچه به طور مستقیم در مسیر رودخانه های دجله و فرات قرار ندارد، اما پیامدهای زیست محیطی ناشی از کاهش حجم آب این دو رود، به ویژه از طریق بی تعادلی هیدرولوژیکی، خشک شدن تالاب های مرزی مانند هورالعظیم، و تشدید بحران ریزگردها،

^۱-Strict Liability

تأثیرات ملموس و قابل‌سنجشی بر آن داشته است (رستگار و رشیدی، ۱۴۰۲؛ ذکی و اسداللهی، ۱۴۰۱).

بر اساس گزارشات منتشرشده توسط سازمان محیط‌زیست ایران و مطالعات مشترک با سازمان‌های بین‌المللی مانند UNEP، کاهش حجم آب در حوضه‌های مرزی منجر به نابودی بخشی از تنوع زیستی مناطق غربی کشور، آسیب به منابع کشاورزی، افزایش مهاجرت‌های اجباری، و تهدید مستقیم سلامت عمومی شده است. این آثار، حتی در نبود اثبات تقصیر ترکیه، می‌تواند در چارچوب اصل مسئولیت عینی به عنوان مبنای الزام‌آور برای جبران خسارت تلقی شوند (UNEP, 2021).

در این راستا، عملکرد ترکیه خلاف چندین قاعده بنیادین حقوق بین‌الملل نیز ارزیابی می‌شود. نخست، اصل استفاده منصفانه و معقول از منابع مشترک^۱ که در کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده‌های غیرکشتیرانی از آبراهه‌های بین‌المللی تصریح شده، و دولت‌ها را به بهره‌برداری به‌نحوی ملزم می‌سازد که منجر به سلب حق حیات دیگر دولت‌ها نشود. دوم، اصل حسن‌نیت در روابط بین‌المللی که رفتار ترکیه، به‌ویژه در خودداری از اطلاع‌رسانی و عدم مشارکت ایران در تصمیم‌سازی‌های زیست‌محیطی، آن را نقض می‌کند (جلالیان و رضایی، ۱۳۹۷، ص. ۱۸۳). سوم، اصل عدم ورود ضرر که یک قاعده عرفی تثبیت‌شده است و دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در پرونده‌هایی مانند *Pulp Mills (2010) Gabčíkovo–* و *Nagymaros (1997)* آن را به رسمیت شناخته است.

عدم انجام ارزیابی‌های محیط‌زیستی مشترک و عدم مشورت با کشورهای متأثر، از جمله ایران، خود مصداق ترک فعل در حوزه تعهدات مستمر زیست‌محیطی تلقی می‌شود. ترکیه در فرآیند اجرای پروژه گاپ نه تنها اقدامی جهت پیشگیری از پیامدهای فرامرزی انجام نداد، بلکه نسبت به هشدارهای علمی و سیاسی مکرر در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی نیز بی‌توجهی نشان داد. مطابق تحلیل (Simma, 2011)، یکی از مصادیق بارز مسئولیت بدون تقصیر، بی‌تفاوتی عامدانه در برابر خطرهای قابل پیش‌بینی و هشدار داده‌شده است؛ که دقیقاً در مورد ترکیه در پروژه گاپ صدق می‌کند.

در نتیجه، پروژه گاپ، به‌دلیل ماهیت پرریسک، وسعت اثرگذاری، و عدم اجرای سازوکارهای پیشگیرانه، می‌تواند در چارچوب نظریه ضمانت مدنی و به‌ویژه اصل مسئولیت عینی، مبنای مسئولیت دولت ترکیه در قبال ایران واقع شود. ایران نیز با استناد به مجموعه‌ای از

^۱ - equitable and reasonable utilization

اصول و رویه های حقوقی، از جمله اسناد ILC و رویه های دیوان بین المللی دادگستری، می تواند مطالبه حقوقی جبران خسارات وارد شده را پیگیری نماید.

در نظام حقوق بین الملل محیط زیست، یکی از تحولات مهم در دهه های اخیر، گسترش ابزارهای مالی و حقوقی جبران خسارت در چارچوب ضمانت مدنی است. این ابزارها که شامل بیمه های اجباری، صندوق های جبرانی، تضمین های مالی، و محدودیت های سقف مسئولیت می شوند، برای مواجهه با فعالیت های پرریسک و فرامرزی طراحی شده اند و هدف از آنها، تسهیل دسترسی قربانیان به غرامت و پیشگیری از بحران های مزمن زیست محیطی است (Faure & Nollkaemper, 2007; Birnie, Boyle & Redgwell, 2009). سازوکارهای مذکور در کنوانسیون هایی همچون کنوانسیون مسئولیت آلودگی نفتی (CLC 1992)، کنوانسیون وین و پروتکل های الحاقی آن در زمینه مسئولیت ناشی از فعالیت های هسته ای، و همچنین در دستورالعمل EC ۳۵/۲۰۰۴/اتحادیه اروپا درباره مسئولیت زیست محیطی، به وضوح تشریح شده اند. در تمامی این سازوکارها، رویکرد اصلی آن است که مسئولیت مالی به شکلی سازمان یافته و از پیش پیش بینی شده تعریف شود تا در صورت بروز حادثه، جبران خسارت بدون پیچیدگی قضایی یا نیاز به اثبات تقصیر انجام گیرد.

در مورد پروژه گاپ، ترکیه در قبال آسیب های زیست محیطی وارد بر ایران، نه تنها از ایجاد بیمه زیست محیطی و صندوق های جبران خسارت دوجانبه خودداری کرده، بلکه هیچ نوع توافق مالی دوجانبه یا چندجانبه با کشورهای پایین دست برای مدیریت ریسک و جبران خسارت منعقد نکرده است. این در حالی است که خسارات ناشی از پروژه، شامل کاهش منابع آبی در غرب ایران، از بین رفتن پوشش گیاهی، خشکی تالاب های مرزی مانند هورالعظیم، تخریب مزارع و آسیب به دامداری سنتی، اثرات مستقیمی بر کیفیت زندگی و سلامت عمومی داشته و باعث مهاجرت های اقلیمی در برخی مناطق مرزی ایران شده است (زمانی و برلیان، ۱۳۹۹؛ حیدرزاده و حاجی مینه، ۱۴۰۰). فقدان سازوکارهای مالی در چنین وضعیتی نه تنها با اصل «دسترسی به جبران مؤثر» که در رویه های بین المللی حقوق بشر نیز آمده، در تعارض است، بلکه اصول پذیرفته شده ضمانت مدنی در سطح بین المللی را نیز نقض می کند.

در اسناد متعدد حقوقی، از جمله پروتکل جبران خسارت مکمل برای فعالیت های هسته ای (CSC 1997) و پروتکل ۱۹۹۹ کنوانسیون بازل درباره جابجایی های فرامرزی پسماندهای خطرناک، تأکید شده که دولت ها باید برای حمایت از قربانیان خسارات فرامرزی، سازوکارهای مالی مؤثر و تضمینی ایجاد کنند. در دستورالعمل اتحادیه اروپا نیز، اپراتورها ملزم به تأمین مالی برای اقدامات جبرانی شده اند (Faure, 2009). در این چهارچوب، عملکرد ترکیه مصداق قصور در طراحی ابزارهای ضمانت بخش است که در صورت ارجاع به مراجع بین المللی، می تواند مبنای مسئولیت مدنی تلقی شود.

از منظر نظری، کرافورد^۱ و دوفی^۲ تأکید دارند که در غیاب این ابزارهای مکمل، نظام ضمانت مدنی کارایی خود را از دست می‌دهد و دولت‌ها باید پیش از وقوع خسارت، مکانیسم‌های مالی مناسبی برای پرداخت خسارت فراهم کنند. نبود چنین مکانیسم‌هایی در مورد پروژه گاپ، مصداق نقص ساختاری در رعایت اصول ضمانت مدنی است. همچنین در چارچوب اصول مسئولیت جمعی و تعهدات *erga omnes* در حوزه محیط‌زیست، می‌توان عملکرد دولت ترکیه را در تعارض با الزامات همبستگی بین‌المللی دانست، به‌ویژه آنکه آسیب‌های ناشی از این پروژه ماهیت فراملی دارند و بر اکوسیستم‌های منطقه‌ای و جهانی اثرگذارند (Sands et al., 2018: 211-214). در نتیجه، ایران این حق را دارد که در قالب ادعای حقوقی علیه ترکیه، خواهان تدوین سازوکارهای مشخص جبران خسارت، مانند صندوق زیست‌محیطی مشترک، بیمه منطقه‌ای یا مکانیسم‌های مشارکتی مدیریت منابع آبی شود. چنین تقاضاهایی با استناد به رویه دیوان بین‌المللی دادگستری و استانداردهای بین‌المللی جبران خسارت زیست‌محیطی، کاملاً مشروع و استوارند.

۵-۲ مسئولیت ترکیه بر مبنای اصل احتیاط در قبال ایران

در نظام حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، اصل احتیاط^۳ از جمله اصول نوظهور اما تثبیت‌شده‌ای است که ناظر بر مدیریت ریسک در شرایط عدم قطعیت علمی است. این اصل، که ابتدا در کنفرانس ریو (Principle 15 of the Rio Declaration, 1992) تثبیت شد، بر این گزاره استوار است که فقدان داده‌های قطعی علمی نباید بهانه‌ای برای تعویق اقدامات پیشگیرانه در قبال تهدیدات جدی زیست‌محیطی تلقی گردد (Sands et al., 2018: 217-219). بر اساس این اصل، دولت‌ها مکلف‌اند پیش از وقوع آسیب، در قبال اقدامات خود که ممکن است پیامدهای نامطلوبی بر سلامت انسان، تنوع زیستی یا منابع طبیعی داشته باشد، تدابیر احتیاطی اتخاذ نمایند؛ حتی اگر رابطه علیت میان علت و معلول به‌طور کامل علمی اثبات نشده باشد (Birnie et al, 2009: 154).

پروژه گاپ، با در بر داشتن مجموعه وسیعی از سدسازی‌ها، تغییر مسیر جریان رودخانه‌ها، و استخراج بیش از ۲۲ میلیارد متر مکعب آب از منابع مشترک، به‌طور ذاتی ماهیتی پرریسک و بالقوه خطرناک دارد. تحلیل پیامدهای این پروژه برای ایران به‌ویژه در حوزه تالاب‌های مرزی نظیر هورالعظیم، تخریب پوشش گیاهی غرب کشور، تشدید پدیده گردوغبار در خوزستان و ایلام، و تأثیرات بهداشتی ناشی از آن، مؤید تحقق عناصر تهدیدی است که در اسناد بین‌المللی

^۱ - Crawford

^۲ - Dupuy

^۳ - Precautionary Principle

به عنوان مصادیق کاربرد اصل احتیاط شناخته شده‌اند (اکبری و مشهدی، ۱۴۰۰؛ ذکی و اسدالهی، ۱۴۰۱؛ زمانی و برلیان، ۱۳۹۹).

در همین راستا، اسنادی چون پروتکل ناگویا-کوالامپور (2010) که بر مسئولیت مدنی ناشی از موجودات زنده تغییر ژنتیکی یافته تدوین شده، صراحتاً اصل احتیاط را به مثابه قاعده‌ای الزام آور شناسایی کرده و مقرر می‌دارد که صرف وجود تهدید احتمالی، کفایت می‌کند تا اپراتورها و دولت‌ها مکلف به اقدامات پیشگیرانه شوند. همچنین، دستورالعمل EC ۳۵/۲۰۰۴/اتحادیه اروپا، اپراتورهای صنعتی را موظف می‌سازد که در مواجهه با هرگونه تهدید به آسیب زیست محیطی، فوراً اقدامات جبرانی یا پیشگیرانه را آغاز کنند؛ بدون آن که نیاز به اثبات قطعی خطر باشد (Faure, 2009). بنابراین، دولت ترکیه نمی‌تواند به نبود شواهد علمی قاطع یا ادعای عدم آگاهی برای توجیه فقدان اقدامات پیشگیرانه در قبال ایران استناد کند.

در پرونده‌های بین‌المللی نظیر *Pulp Mills on the River Uruguay (ICJ)* (2010) نیز دیوان بین‌المللی دادگستری بر ضرورت انجام ارزیابی اثرات زیست محیطی در مراحل پیش از اجرای پروژه‌های بزرگ تأکید کرده و تصریح نموده است که عدم انجام چنین ارزیابی‌هایی، ناقض تعهدات عرفی و قراردادی دولت‌ها محسوب می‌شود. ترکیه نه تنها از انجام این ارزیابی‌ها خودداری کرده، بلکه مشارکت ایران را نیز در فرآیند تصمیم‌سازی کنار گذاشته است، امری که به وضوح اصل احتیاط را نقض می‌کند (Redgwell, 2019: 441-444).

بر اساس تحلیل‌های نظریه پردازانی چون سند و دوفی، اصل احتیاط نه فقط در مرحله اجرای پروژه، بلکه در مراحل تدوین سیاست‌های ملی و برنامه‌ریزی کلان نیز قابل اعمال است و بی‌اعتنایی به هشدارهای علمی، رسانه‌ای و دیپلماتیک، خود نشانه‌ای از بی‌مبالاتی محیط‌زیستی تلقی می‌شود (Dupuy, 2002). بر این مبنای، دولت ترکیه از منظر ضمانت مدنی، در قبال ایران مسئول است؛ زیرا به رغم هشدارهای مکرر کارشناسان ایرانی، گزارش‌های بین‌المللی در خصوص وضعیت تالاب‌های مرزی، و اعلام نگرانی از سوی مقامات ایرانی، هیچ‌گونه سازوکار پیشگیرانه‌ای برای کاهش آسیب اتخاذ نکرده است.

در نهایت، استناد به اصل احتیاط، به ایران امکان می‌دهد حتی در نبود یک معاهده دوجانبه الزام آور، از طریق قواعد عرفی و نهادهای بین‌المللی، خواستار پاسخگویی و جبران خسارات شود. چراکه همان‌گونه که در نظریه مسئولیت بدون تقصیر در ضمانت مدنی تأکید شده، صرف تحقق تهدیدهای قابل پیش‌بینی، تعهد به مراقبت و پیشگیری را بر دوش دولت‌ها قرار می‌دهد.

۳-۵ لزوم اقدامات جبرانی ترکیه نسبت به ایران

در چارچوب ضمانت مدنی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، تحقق یک آسیب زیست‌محیطی دولت مسبب را ملزم به اتخاذ تدابیر جبرانی می‌سازد؛ اعم از اقدامات ترمیمی، پرداخت غرامت مالی، تضمین عدم تکرار، یا همکاری در اجرای برنامه‌های بازسازی زیست‌محیطی. این اقدامات، برخلاف رژیم مسئولیت بین‌المللی کلاسیک، نیازی به اثبات عنصر تقصیر ندارند و بر مبنای اصل مسئولیت عینی و اصل پیشگیری طراحی می‌شوند (ILC, 2001; Crawford, 2010). هدف اصلی این رژیم، جبران خسارت زیست‌محیطی به نحوی است که تا حد امکان وضعیت پیشین بازیابی شده یا آثار منفی کنترل گردد. در پرونده معروف کاستاریکا علیه نیکاراگوئه (2018)، دیوان بین‌المللی دادگستری به صراحت تصریح کرد که اقدامات جبرانی باید شامل «برآورد ارزش خدمات از دست‌رفته اکوسیستم»، «هزینه‌های احیای پوشش گیاهی و منابع طبیعی»، و در صورت لزوم، «بازطراحی پروژه‌های توسعه‌ای برای جلوگیری از تکرار آسیب» باشد (ICJ Reports, 2018, paras. 80-85). همچنین دیوان در این رأی، پرداخت مبلغ ۳۷۸,۸۹۰,۵۹ دلار را برای جبران آسیب به اکوسیستم و خدمات زیست‌محیطی تصویب کرد که معیاری عملی برای سایر دعاوی مشابه محسوب می‌شود.

با تطبیق این مبانی نظری بر پروژه گاپ ترکیه، مشخص می‌شود که دولت ترکیه تاکنون از انجام هرگونه اقدام جبرانی در قبال پیامدهای مستقیم و غیرمستقیم این پروژه بر ایران خودداری کرده است. از جمله این پیامدها می‌توان به خشک شدن تالاب‌های مرزی نظیر هورالعظیم، کاهش شدید جریان رودخانه‌های مرزی، تخریب اکوسیستم‌های آبی و گیاهی در استان‌های غربی، افزایش شدت پدیده گردوغبار، و در نهایت، تهدید سلامت عمومی و گسترش مهاجرت‌های اقلیمی اشاره کرد (حیدرزاده و حاجی‌مینه، ۱۴۰۰؛ زمانی و برلیان، ۱۳۹۹). از منظر ضمانت مدنی، این قصور ترکیه در اتخاذ تدابیر جبرانی، نه تنها نقض تعهد به بازگردانی وضعیت به حالت پیشین است، بلکه مصداق روشن استمرار مسئولیت به دلیل تداوم پیامدهای زیان‌بار می‌باشد. طبق ماده ۳۶ پیش‌نویس مواد مسئولیت دولتها برای اعمال متخلفانه بین‌المللی، در مواردی که بازسازی عینی ممکن نیست، پرداخت غرامت مالی برای جبران خسارت زیست‌محیطی الزامی است (ILC, 2001, Art. 36). در ادبیات حقوقی نیز، صاحب‌نظرانی مختلف تأکید دارند که خودداری از اقدامات جبرانی، به‌ویژه در زمینه آسیب‌های محیطی فرامرزی، می‌تواند به مثابه نقض مضاعف اصول مسئولیت و نشانه‌ای از

رفتار غیرمسئولانه دولت‌ها تلقی گردد (Boyle, 2005; Dupuy, 2002). علاوه بر این، در سند « راهنماهای کمیسیون جبران خسارت سازمان ملل متحد در مورد دعاوی زیست محیطی »^۱ آمده است که دولت‌ها موظف‌اند در قبال آسیب‌های وارد به دولت‌های همسایه، پروژه‌هایی برای احیای اکوسیستم و خدمات زیست محیطی طراحی و اجرا کنند؛ در غیر این صورت، مسئولیت مضاعف متوجه آنها خواهد بود. (UNCC, 2005) ایران با تکیه بر اصول فوق، از جمله اصل رفتار معقول، مسئولیت بدون تقصیر و تضمین عدم تکرار، می‌تواند خواستار اقدامات مشخصی از ترکیه باشد، از جمله:

- برآورد اقتصادی ارزش منابع از دست‌رفته نظیر تالاب‌ها، پوشش گیاهی، یا کاهش ظرفیت کشاورزی؛

- پرداخت غرامت مالی برای جبران آثار مستقیم و غیرمستقیم زیست محیطی؛

- تعهد به ارزیابی مشترک آثار زیست محیطی در آینده؛

- تدوین تفاهم‌نامه همکاری منطقه‌ای برای احیای منابع طبیعی مرزی.

ترکیه نه تنها به هیچ‌یک از این موارد اقدام نکرده، بلکه حتی از گفت‌وگو و انعقاد تفاهم‌نامه‌ای با ایران برای ارزیابی مشترک اثرات زیست محیطی نیز امتناع ورزیده است. این امتناع، با رویه دیوان بین‌المللی دادگستری و قواعد بین‌المللی جاری، تعارض آشکار دارد.

۴-۵ نقش ایران در استیفای حقوق خویش در چارچوب ضمانت مدنی

در چارچوب حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و بر مبنای نظام ضمانت مدنی، جمهوری اسلامی ایران واجد ظرفیت‌های متعددی برای پیگیری حقوقی و دیپلماتیک مسئولیت دولت ترکیه در قبال پیامدهای زیست محیطی پروژه گاپ است. بر اساس اصول بنیادین مانند مسئولیت بدون تقصیر، اصل احتیاط، اصل عدم ورود ضرر^۲، و حق دسترسی به جبران مؤثر، دولت‌ها مکلف به پاسخگویی در برابر آسیب‌های فرامرزی هستند؛ حتی در صورت نبود تعهد قراردادی مستقیم (Sands et al., 2018: 224-227).

ایران می‌تواند با بهره‌گیری از کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده‌های غیرکشتیرانی از رودخانه‌های بین‌المللی که بر اصل استفاده منصفانه و معقول، الزام به همکاری و اطلاع‌رسانی قبلی و ارزیابی اثرات زیست محیطی مشترک تأکید دارد، مبنایی حقوقی برای الزام ترکیه به جبران خسارت ارائه دهد. اگرچه ترکیه این کنوانسیون را امضا نکرده، اما بسیاری از اصول آن از نظر دیوان

^۱- UNCC Guidelines on Environmental Claims

^۲- no-harm principle

بین‌المللی دادگستری دارای اعتبار عرفی‌اند (ICJ, Pulp Mills, 2010). بنابراین، ایران می‌تواند از این اصول به عنوان قواعد عرفی الزام‌آور بهره‌گیرد.

علاوه بر آن، پیش‌نویس مواد مربوط به مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها برای اعمال متخلفانه (ARSIWA, 2001)، در ماده ۳۶ دولت خاطی را ملزم به جبران کامل خسارت، چه به صورت عینی و چه مالی می‌داند. از همین رو، ایران با تهیه پرونده مستند شامل:

- گزارش‌های دانشگاهی و میدانی درباره خشکی تالاب‌ها،

- داده‌های بهداشتی درباره افزایش بیماری‌های تنفسی،

- تحلیل‌های اقتصادی درباره خسارت به کشاورزی و مهاجرت،

می‌تواند زمینه طرح دعوی جبرانی در مراجع منطقه‌ای (همچون دیوان عدالت اسلامی یا دادگاه‌های همکاری‌های منطقه‌ای) یا بین‌المللی را فراهم آورد (Dupuy, 2002; Boyle, 2005). این اقدام می‌تواند با حمایت گزارش‌های رسمی نهادهایی نظیر سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران و پژوهشگاه‌های دانشگاهی، مستدل‌تر و مؤثرتر انجام شود.

در عین حال، پیشنهاد ایران برای ایجاد صندوق جبرانی دوجانبه یا مکانیسم همکاری محیط‌زیستی در سطح منطقه‌ای، راهکاری پیشگیرانه و راهبردی در راستای کاهش آسیب‌های بلندمدت ناشی از پروژه گاپ محسوب می‌شود. این اقدام، ضمن کاهش تنش‌های دیپلماتیک، ایران را در موضع مشروع‌تری در جامعه بین‌الملل قرار می‌دهد. ایجاد این مکانیسم می‌تواند بر اساس تجربه موفق صندوق بین‌المللی جبران خسارت آلودگی نفتی^۱ طراحی شود، که نقش مهمی در جبران خسارات گسترده دریایی داشته است (Faure, 2009).

همچنین، ایران می‌تواند از ظرفیت نهادهای بین‌المللی مانند برنامه محیط‌زیست سازمان ملل، کمیسیون اقتصادی-اجتماعی سازمان ملل برای غرب آسیا، سازمان همکاری اسلامی^۲ و حتی یونسکو بهره‌گیرد تا فشار دیپلماتیک چندجانبه‌ای برای پذیرش مسئولیت از سوی ترکیه شکل دهد. این نهادها، خصوصاً در زمینه بحران‌های اقلیمی و آبی، نقش میانجی‌گرانه فعالی ایفا می‌کنند و می‌توانند در چارچوب اصول همبستگی بین‌المللی، از خواست ایران برای احیای منابع آسیب‌دیده حمایت نمایند (UNEP, 2021; Redgwell, 2019).

در جمع‌بندی، فقدان هرگونه سازوکار جبرانی از سوی ترکیه در برابر آسیب‌های گسترده زیست‌محیطی پروژه گاپ نسبت به ایران، در تضاد کامل با اصول تثبیت‌شده ضمانت مدنی

^۱- IOPC Funds

^۲- UNEP

^۳- ESCWA

^۴- OIC

است. ایران با اتکا به رویه های قضایی دیوان بین المللی دادگستری، اصول عرفی حقوق محیط زیست و مبانی معاهده ای، می تواند یک ادعای مستدل، مستند و چندوجهی برای استیفای حقوق محیط زیستی خود علیه ترکیه تنظیم کند.

۶- جمع بندی و نتیجه گیری

در پرتو بررسی مبانی نظری و شواهد تجربی، می توان نتیجه گرفت که پروژه گاپ، به عنوان یکی از بزرگ ترین طرح های توسعه ای دولت ترکیه در حوزه مدیریت منابع آب، آثار زیست محیطی فرامرزی گسترده ای را متوجه جمهوری اسلامی ایران کرده است. این پروژه با هدایت گسترده آب های رودخانه های دجله و فرات، باعث کاهش دبی آب ورودی به مرزهای غربی ایران، خشک شدن تالاب های مرزی از جمله هورالعظیم، افزایش گردوغبار، تخریب پوشش گیاهی، تشدید فشار بر سلامت عمومی و مهاجرت های اقلیمی شده است. این پیامدها نه تنها اکوسیستم های طبیعی بلکه امنیت انسانی در مناطق مرزی ایران را به طور مستقیم تهدید می کنند. در چنین شرایطی، حقوق بین الملل محیط زیست، به ویژه با استناد به نظریه ضمانت مدنی، چارچوب مناسبی برای بررسی مسئولیت دولت ترکیه فراهم می آورد. نظام ضمانت مدنی با تمرکز بر وقوع خسارت و وجود رابطه علیت، بدون نیاز به اثبات تقصیر یا نقض صریح تعهدات، امکان پیگیری حقوقی را تقویت می کند. اصولی مانند مسئولیت بدون تقصیر، اصل احتیاط، قاعده عدم ورود ضرر و لزوم جبران خسارت، از ارکان این نظام حقوقی به شمار می روند. در مورد پروژه گاپ، عملکرد دولت ترکیه با نادیده گرفتن این اصول و امتناع از هر گونه ارزیابی زیست محیطی مشترک، همکاری منطقه ای، یا اقدام جبرانی، ناقض قواعد عرفی بین المللی و استانداردهای نهادهایی چون UNEP، ESCWA و کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده غیرکشتیرانی از رودخانه های بین المللی است. جمهوری اسلامی ایران، بر پایه اسناد معاهده ای، رویه قضایی دیوان بین المللی دادگستری و اصول عرفی مستقر در حقوق بین الملل، از جایگاه حقوقی معتبری برای استیفای حقوق زیست محیطی خود برخوردار است. راهکارهایی همچون تدوین گزارش های مستند دانشگاهی و نهادی، برآورد دقیق خسارات زیست محیطی، ارائه طرح های همکاری دوجانبه، و رجوع هدفمند به مراجع حقوقی و سیاسی منطقه ای یا بین المللی، مسیری عملی برای مطالبه حق فراهم می کنند. در مجموع، مطالعه حاضر نشان داد که پروژه گاپ نمونه ای آشکار از بی توجهی به الزامات حقوق بین الملل محیط زیست است و دولت ترکیه، با نقض تعهدات پیشگیرانه و جبرانی، زمینه ای مشروع برای پیگیری حقوقی ایران در سطح بین المللی پدید آورده است. بر این اساس، بهره گیری راهبردی از دیپلماسی محیط زیستی، تقویت مستندات فنی و حقوقی، و ایجاد ائتلاف با نهادها و کشورهای متأثر، می تواند مسیر جبران خسارت و تحقق عدالت زیست محیطی را برای ایران هموار سازد.

۷- پیشنهادات سیاستی

در راستای استیفای حقوق زیست‌محیطی جمهوری اسلامی ایران در قبال آثار فرامرزی پروژه گاپ، و با تکیه بر مبانی نظری ضمانت مدنی در حقوق بین‌الملل محیط زیست، مجموعه‌ای از پیشنهادهای سیاستی در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی قابل ارائه است. در سطح داخلی، تدوین قانون الزام‌آور برای ارزیابی آثار زیست‌محیطی پروژه‌های خارجی، و ایجاد سازوکار نهادی برای هماهنگی میان وزارت امور خارجه، سازمان محیط زیست و دستگاه قضایی، ضروری است. همچنین، تهیه پرونده مستند حقوقی از خسارات ناشی از گاپ—شامل کاهش دبی رودخانه‌ها، خشک‌شدن تالاب‌ها، و آسیب به سلامت عمومی—می‌تواند مبنای طرح دعوی یا فشار دیپلماتیک باشد. در سطح منطقه‌ای، ایران باید از ظرفیت نهادهایی مانند OIC و ESCWA برای ایجاد اجماع علیه اقدامات یک‌جانبه ترکیه استفاده کند و ائتلافی با کشورهای متأثر مانند عراق و سوریه تشکیل دهد. در سطح بین‌المللی نیز استناد به اصولی مانند عدم ورود ضرر و مسئولیت بدون تقصیر در چارچوب ARSIWA و رویه دیوان بین‌المللی دادگستری، بستر حقوقی الزام‌آور برای پیگیری مسئولیت ترکیه فراهم می‌کند. در نهایت، مستندسازی و انتشار آثار پروژه گاپ در رسانه‌ها و مجامع بین‌المللی، می‌تواند حساسیت جهانی نسبت به نقض حقوق زیست‌محیطی ایران را افزایش دهد.

استناد به این مقاله: ده منش، آلاله، جلالیان، عسکر، تابش، محمدرضا، رودباری، علی اکبر، پورنوری، منصور. (۱۴۰۴). ایران و چالش‌های زیست‌محیطی ناشی از پروژه گاپ: بررسی ضمانت مدنی دولت ترکیه در حقوق بین‌الملل محیط زیست، فصلنامه علمی ریافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۱)، ۲۴۹-۲۷۷

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- اکبری، مهدی و مشهدی، نسرين. (۱۴۰۰). از آنتولوژی سرزمینی تا آنتولوژی آبی با تمرکز بر آثار پروژه گاپ و داب بر محیط زیست منطقه‌ای. *پژوهش‌های منطقه‌ای جهان اسلام*، ۱۷(۱)، ۱۴۵-۱۶۵.
- حیدرزاده، محمد و حاجی‌مینه، ابراهیم. (۱۴۰۳). ارزیابی سیاست‌های ترکیه در قبال منابع آبی فرامرزی و پیامدهای آن بر ایران. *فصلنامه روابط بین‌الملل اسلامی*، ۶(۱)، ۹۷-۱۰۵.
- ذکی، مهدی و اسداللهی، فاطمه. (۱۴۰۱). تحلیل پیامدهای زیست محیطی پروژه گاپ بر جمهوری اسلامی ایران با رویکرد حقوق بین‌الملل. *فصلنامه سیاست محیط زیست*، ۵(۲)، ۱۰۵-۱۱۵.
- زمانی، فاطمه و برلیان، مصطفی. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی آثار پروژه گاپ بر محیط زیست عراق و ایران. *فصلنامه محیط زیست غرب آسیا*، ۲(۲)، ۸۵-۹۵.
- سیدحسینی، رضا. (۱۴۰۲). مبانی حقوقی الزام ترکیه به جبران خسارات زیست محیطی پروژه گاپ نسبت به ایران. *فصلنامه حقوق بین‌الملل محیط زیست*، ۳(۲)، ۸۹-۹۸.
- صادقیان، محمدصادق، باری پور، میلاد، انصاریان، مجتبی، و حاجی‌کندی، هومن. (۱۴۰۰). واکاوی دیپلماسی آب ایران در حوضه آبریز دجله - فرات - میانرودان؛ محورهای موضوعی: منابع آب. *فصلنامه مهندسی آب*، ۱۳(۴)، ۶۵-۱۰۴.
- فرهادی، علی. (۱۴۰۱). تأثیرات راهبردی پروژه گاپ ترکیه بر امنیت آبی جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات امنیت منطقه‌ای*، ۳(۳)، ۹۹-۱۱۰.
- احمد کاظمی. (۱۴۰۱). پروژه‌های گاپ و داب ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل و رسالت رسانه‌ها. *پژوهشنامه رسانه بین‌الملل*، ۹، ۴۵-۸۵.
- Atalan, N. (2001). The Implications of Environmental Degradation on Security: The Case of Aral Lake Basin and Southeastern Anatolia Project (GAP) (Master's thesis, Bilkent Universitesi (Turkey)).
- Basse, E. M. (2001). Environmental liability—modern developments. *Scandinavian Studies in Law*, 41, 34.
- Birnie, P., Boyle, A., & Redgwell, C. (2009). *International Law and the Environment* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Boyle, A., & Peel, J. (2021). *Principles of International Environmental Law* (4th ed.). Cambridge University Press.
- Boyle, A., Redgwell, C., & Brunnée, J. (2009). *Environmental Liability and International Law*. Oxford University Press.
- Bruno Simma, 'Foreign Investment Arbitration: A Place for Human Rights?'
- (2011) 60(3) *International and Comparative Law Quarterly* 573.
- Cassese, A. (2007). *International Law* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Crawford, J. (2010). *Brownlie's Principles of Public International Law* (8th ed.). Oxford University Press.
- Dupuy, P. M. (2002). Reviewing the Difficulties of Codification: On Ago's Classification of Obligations of Means and Obligations of Result in Relation to State Responsibility. *European Journal of International Law*, 13(5), 1053-1080.
- Faure, M., & Skogh, G. (2003). *The Economic Analysis of Environmental Policy and Liability*. Edward Elgar Publishing.
- H. Olcay Unver (1997) South-eastern Anatolia Integrated Development Project (GAP), Turkey: An Overview of Issues of Sustainability, *International Journal of Water Resources Development*, 13:2, 187-208, DOI: 10.1080/07900629749827
- Hunter, D., Salzman, J., & Zaelke, D. (1994). *International Environmental Law and Policy*. Foundation Press.
- International Court of Justice (ICJ). (1986). Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), *ICJ Reports*.
- International Court of Justice (ICJ). (1997). Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), *ICJ Reports*.
- International Court of Justice (ICJ). (2010). Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), *ICJ Reports*.
- International Court of Justice (ICJ). (2018). Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua), *ICJ Reports*.
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). (1999). Prosecutor v. Tadić, *Judgment (Appeals Chamber)*, Case No. IT-94-1-A.
- International Law Commission (ILC). (2001). Draft Articles on Responsibility of States for

- Transboundary Water Policies and Their Environmental Implications for Iran.” *Islamic International Relations Quarterly*, 6(1), 97–105. {In Persian}
- Zaki, Mahdi, & Asadollahi, Fatemeh. (2022). “Environmental Consequences of the GAP Project for the Islamic Republic of Iran: An International Law Perspective.” *Environmental Policy Journal*, 5(2), 105–115. {In Persian}
- Zamani, Fatemeh, & Barlian, Mostafa. (2020). “A Comparative Study of the Environmental Impacts of the GAP Project on Iraq and Iran.” *West Asia Environmental Studies Quarterly*, 2(2), 85–95. {In Persian}
- Seyed Hosseini, Reza. (2023). “Legal Foundations for Turkey’s Obligation to Compensate Iran for Environmental Damages Caused by the GAP Project.” *International Environmental Law Review*, 3(2), 89–98. {In Persian}
- Sadeghian, Mohammad Sadegh, Baripour, Milad, Ansarian, Mojtaba, & Hajikandi, Hooman. (2021). “Iran’s Water Diplomacy in the Tigris–Euphrates Basin: Thematic Focus on Water Resources.” *Water Engineering Quarterly*, 13(4), 65–104. {In Persian}
- Farhadi, Ali. (2022). “Strategic Implications of Turkey’s GAP Project for Iran’s Water Security.” *Regional Security Studies*, 4(3), 99–110. {In Persian}
- Kazemi, Ahmad. (2022). “Turkey’s GAP and DAP Projects from the Perspective of International Law and the Role of Media.” *International Media Research Journal*, 9, 45–85. {In Persian}
- Atalan, N. (2001). *The Implications of Environmental Degradation on Security: The Case of Aral Lake Basin and Southeastern Anatolia Project (GAP)* (Master’s thesis, Bilkent Universitesi, Turkey).
- Basse, E. M. (2001). “Environmental Liability – Modern Developments.” *Scandinavian Studies in Law*, 41, 34.
- Birnie, P., Boyle, A., & Redgwell, C. (2009). *International Law and the Environment* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Boyle, A., & Peel, J. (2021). *Principles of International Environmental Law* (4th ed.). Cambridge University Press.
- Boyle, A., Redgwell, C., & Brunnée, J. (2009). *Environmental Liability and International Law*. Oxford University Press.
- Simma, B. (2011). “Foreign Investment Arbitration: A Place for Human Rights?” *International and Comparative Law Quarterly*, 60(3), 573.
- Cassese, A. (2007). *International Law* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Internationally Wrongful Acts, *with Commentaries*. United Nations.
- Jenks, W. (1966). Liability for Ultra-Hazardous Activities in International Law. *Recueil des Cours*, 117, 99–215.
- Kirgis, F. L., et al. (1985). The Nicaragua Case and Effective Control: A Reassessment. *American Journal of International Law*, 79(4), 876–888.
- LFE Goldie, ‘Liability for Damage and the Progressive Development of International Law’ (1965) 14(4) *International and Comparative Law Quarterly* 1189;
- Michael Faure and Göran Skogh, *The Economic Analysis of Environmental Policy and Law* (Edward Elgar Publishing 2003)
- Orlando, A. (2009). State Responsibility and Environmental Damages. In J. Ebbesson & P. Okowa (Eds.), *Environmental Law and Justice in Context* (pp. 245–260). Cambridge University Press.
- Rudall, J. (2024). Compensation for Environmental Damage under International Law: The Role of the International Court of Justice. *Oxford University Press*.
- Sands, P. (2016). *Principles of International Environmental Law* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- Scovazzi, T. (2001). The Development of International Law of the Sea and the Role of the IAEA. *Nuclear Law Bulletin*, (67), 57–72.
- United Nations Compensation Commission (UNCC). (2005). Governing Council Decision 258: Recommendations Made by the Panel of Commissioners Concerning the First Instalment of Claims for Environmental Damage.
- Voigt, C. (2008). State responsibility for climate change damages. *Nordic Journal of International Law*, 77(1-2), 1-22.
- Akbari, Mehdi, & Mashhadi, Nasrin. (2021). “From Territorial Anatolia to Hydro-Anatolia: Environmental Impacts of the GAP and DAP Projects on the Regional Ecosystem.” *Islamic World Regional Studies*, 7(1), 145–165. {In Persian}
- Heydarzadeh, Mohammad, & Haji-Mineh, Ebrahim. (2024). “Assessment of Turkey’s

- Justice in Context* (pp. 245–260). Cambridge University Press.
- Rudall, J. (2024). *Compensation for Environmental Damage under International Law: The Role of the International Court of Justice*. Oxford University Press.
- Sands, P. (2016). *Principles of International Environmental Law* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- Scovazzi, T. (2001). "The Development of International Law of the Sea and the Role of the IAEA." *Nuclear Law Bulletin*, (67), 57–72.
- United Nations Compensation Commission (UNCC). (2005). *Governing Council Decision 258: Recommendations Made by the Panel of Commissioners Concerning the First Instalment of Claims for Environmental Damage*.
- Voigt, C. (2008). "State Responsibility for Climate Change Damages." *Nordic Journal of International Law*, 77(1–2), 1–22.
- Crawford, J. (2010). *Brownlie's Principles of Public International Law* (8th ed.). Oxford University Press.
- Dupuy, P. M. (2002). "Reviewing the Difficulties of Codification: On Ago's Classification of Obligations of Means and Obligations of Result in Relation to State Responsibility." *European Journal of International Law*, 13(5), 1053–1080.
- Faure, M., & Skogh, G. (2003). *The Economic Analysis of Environmental Policy and Liability*. Edward Elgar Publishing.
- Unver, H. O. (1997). "South-Eastern Anatolia Integrated Development Project (GAP), Turkey: An Overview of Issues of Sustainability." *International Journal of Water Resources Development*, 13(2), 187–208. <https://doi.org/10.1080/07900629749827>
- Hunter, D., Salzman, J., & Zaelke, D. (1994). *International Environmental Law and Policy*. Foundation Press.
- International Court of Justice (ICJ). (1986). *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, ICJ Reports.
- International Court of Justice (ICJ). (1997). *Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, ICJ Reports.
- International Court of Justice (ICJ). (2010). *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, ICJ Reports.
- International Court of Justice (ICJ). (2018). *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua)*, ICJ Reports.
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). (1999). *Prosecutor v. Tadić*, Judgment (Appeals Chamber), Case No. IT-94-1-A.
- International Law Commission (ILC). (2001). *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*. United Nations.
- Jenks, W. (1966). "Liability for Ultra-Hazardous Activities in International Law." *Recueil des Cours*, 117, 99–215.
- Kirgis, F. L., et al. (1985). "The Nicaragua Case and Effective Control: A Reassessment." *American Journal of International Law*, 79(4), 876–888.
- Goldie, L. F. E. (1965). "Liability for Damage and the Progressive Development of International Law." *International and Comparative Law Quarterly*, 14(4), 1189.
- Faure, M., & Skogh, G. (2003). *The Economic Analysis of Environmental Policy and Law*. Edward Elgar Publishing.
- Orlando, A. (2009). "State Responsibility and Environmental Damages." In J. Ebbesson & P. Okowa (Eds.), *Environmental Law and*

